

Archeologie a exhumace obětí komunismu

Zjištění forenzní archeologie jako historický pramen i důkazy zločinů

PAVEL VAŘEKA

Archeologické metody se postupně prosazují ve forenzních vědách. Velkou úlohu sehrály v posledních desetiletích při vyšetřování masových zločinů proti lidskosti, genocidy a válečných zločinů v různých částech světa. Předmětem archeologických odkryvů se stávají také hroby obětí stalinských represí na území bývalého Sovětského svazu i v některých zemích kontrolovaných po válce Moskvou. Archeologie tak přispívá k odhalení zločinů komunismu, jejichž materiální doklady přes veškeré snahy pachatelů nezmizely.

 Zatímco forenzní antropologie se formovala již od poloviny 20. století, archeologických metod se při vyšetřování zločinů začalo v některých zemích využívat až od 70. a 80. let 20. století. Archeologie disponuje propracovanou metodologií při vyhledávání materiálních záznamů lidských aktivit v minulosti, které se uchovaly pod zemí nebo zanechaly stopy na povrchu. Jedná se o neinvazivní metody, při jejichž aplikaci nedochází k narušení terénu (např. dálkový průzkum Země, geofyzikální měření nebo povrchový průzkum)

a o destruktivní postupy, které označujeme jako terénní archeologický výzkum odkryvem. Archeologie definuje výkopy za účelem získání hmotných pramenů pro poznání minulosti jako terénní analýzu, jejíž pomocí fyzicky rozkládáme archeologický kontext na makroskopicky vymezené entity označované jako stratigrafické jednotky, u nichž dokumentujeme formální a prostorové vlastnosti. Prostorové vztahy stratigrafických jednotek tvoří stratigrafii. Každý archeologický nálezný má strukturující kontext vztahující se k jednotlivé stratigrafické jednotce,

který umožňuje jeho datování v rámci relativní nebo absolutní chronologie.¹ Vzhledem k povaze archeologických pramenů, tedy artefaktů a ekofaktů, které byly vyřazeny z kontextu živé kultury (proces zánikových transformací, tzv. archeologizace),² lze archeologické výzkumné metody aplikovat na poznání a rekonstrukci událostí bez ohledu na to, zda je od současnosti dělí tisíce let nebo pouhé roky. Forenzní archeologie, jejíž koncepce se ovšem v různých částech světa odlišuje, aplikuje své metody při vyšetřování zločinů, kdy je nutné nalézt, dokumentovat a vyzdvihnout důkazy zcela nebo částečně ukryté pod zemí. Jedná se např. o lidské ostatky nebo předměty spojené se spácháním trestné činnosti. Archeologie zajišťuje, že odkryv a dokumentace jsou metodicky řádně provedeny, aby byly výsledky forenzní akceptovatelné. Nejznámější případy aplikace forenzních archeologických metod v posledních desetiletích jsou ovšem spojeny s vyšetřováním masových zločinů proti lidskosti, genocidy a válečných zločinů.³

- 1 KUNA, Martin – VAŘEKA, Pavel: Archeologický odkryv. In: KUNA, Martin (ed.): *Archeologie pravěkých Čech 1. Pravěký svět a jeho poznávání*. Archeologický ústav AV ČR, Praha 2007, s. 94–97.
- 2 Např. NEUSTUPNÝ, Evžen: *Teorie archeologie*. Aleš Čeněk, Plzeň 2010.
- 3 K forenzní archeologii ANSTETT, Élisabeth – DREYFUS, Jean-Marc (eds.): *Human Remains and Identification. Mass Violence, Genocide and the 'Forensic Turn'*. Manchester University Press, Manchester 2015; GROEN, Mike W. J. – MÁRQUEZ-GRANT, Nicholas – JANAWAY, Robert C.: *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. John Wiley & Sons Ltd, Chichester 2015; POWERS, Natasha – SIBUN, Lucy: *Forensic archaeology*. In: GRAVES-BROWN, Paul – HARRISON, Rodney – PICCINI, Angela (eds.): *The Oxford handbook of the Archaeology of the Contemporary World*. Oxford University Press, Oxford 2013, s. 40–53; TRZCIŃSKI, Maciej: *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*. Wolters Kluwer, Warszawa 2013.

Již na konci druhé světové války a krátce po ní byly při odhalování nacistických zločinů využívány metody soudního lékařství.⁴ Systematicky se však forenzní vědy zapojily do vyšetřování zločinů páchaných státní mocí až od 80. let 20. století. První takové šetření se uskutečnilo po pádu argentinské vojenské junty v roce 1983. Forenzní tým se zaměřil na vyhledávání a zkoumání tajných individuálních a hromadných hrobů tisíců obětí, které byly represivními složkami režimu umučeny nebo popraveny. Metody forenzní antropologie a archeologie poprvé ve světovém kontextu prokázaly svůj potenciál při identifikaci pozůstatků zmizelých osob a získání materiálních důkazů o masových zločinech prováděných státními represivními složkami.⁵ Následovalo vyšetřování s využitím forenzních věd v dalších latinsko-amerických zemích – v Guatemale, Chile, Kolumbii a Peru. Mezinárodní soudní tribunály a zvláště soudy se zaměřily na důkazy spáchání genocidy ve Rwandě a válečných zločinů v Sierra Leone, Východním Timoru, Kambodži a Iráckém Kurdistanu.⁶ V Evropě byly hromadné hroby spojené s masovým násilím a zločiny proti lidskosti zkoumány v rámci vyšetřování Mezinárodního trestního tribunálu pro bývalou Jugoslávii, ustaveného v Haagu v roce 1993.⁷

Forenzní antropologie, archeologie a další forenzní obory proměnily vnímání míst represí a hromadných hrobů, které jsou již posuzovány jako místa trestných činů a při jejichž vyšetřování je třeba zjistit a dokumentovat důkazy o masovém vraždění a dalším spáchaném násilí. Tato místa se stávají klíčovým zdrojem evidence materiální povahy, která umožňuje detailně rekonstruovat spáchané zločiny a důkazy předložit soudu. Vyšetřování a soudní praxe pak kladou velký důraz na tělesné ostatky obětí a předměty spojené se zločiny.⁸

Archeologické výzkumy cílí také do humanitární oblasti, a to ve smyslu uplatnění práva rodiny oběti znát osud násilně zmizelé osoby

Archeologické a antropologické výzkumy dokladů masových represí a válečných zločinů se primárně zaměřují na rekonstrukci zločinu, zjištění jeho okolností, určení *modu operandi* pachatelů, jejich odhalení a stíhání. Další rovinou je využití zjištěné evidence jako historického pramene. Tyto výzkumy cílí také do humanitární oblasti, a to ve smyslu uplatnění práva rodiny oběti znát osud násilně zmizelé osoby, jejíž ostatky se mohou po identifikaci vrátit pozůstalým k řádnému pohřbu. Teprve

tehdy je obnovena důstojnost oběti a poskytnuta jistá útěcha blízkým, neboť jsou zbaveni trýznivé nejistoty a mohou se snáze vyrovnat se smrtí příslušníka rodiny.⁹ V tomto kontextu hraje mimořádnou roli etický rozměr terénních i laboratorních výzkumných prací v souvislosti se zacházením s lidskými ostatky, ale i s osobními předměty obětí.

ODKRYVY NA ÚZEMÍ BÝVALÉHO SSSR

K prvním masovým represím spojeným s moderní totalitní ideologií došlo v Sovětském svazu. V souladu s principy leninismu, podle nichž musí být všechny „kontrarevoluční síly“ nemilosrdně potlačeny, cílily od 20. let sovětské bezpečnostní orgány postupně na různé skupiny obyvatelstva označené jako „nepřátelé lidu“. Masový státní teror rozpoutaný J. V. Stalinem koncem 30. let již mohl prostřednictvím uvěznění, deportace do pracovního tábora nebo popravy postihnout kohokoliv a stal se tak prostředkem kontroly celé sovětské společnosti. Součástí této strategie bylo násilné „mizení“ jednotlivců, spojené s absencí informací o jejich dalším osudu. Záměrné neposkytnutí informací vystavovalo rodiny zmizelých kruté nejistotě a působilo jako další zastrašování blízkých, přátel a známých. Se získáním kontroly nad zeměmi východní

- 4 DZUIBAN, Zuzanna: Introduction. Forensics in the expanded field. In: DZUIBAN, Zuzanna (ed.): *Mapping the 'Forensic Turn'*. New Academic Press, Vienna 2017, s. 16–17.
- 5 CRENCCEL, Emilio: Between the voices of the state and the human rights movement: Never again and the memories of the disappeared in Argentina. *Journal of Social History*, 2011, Vol. 44, No. 4, s. 1063–1076; CROSSLAND, Zoe: Violent spaces over the reappearance of Argentina's disappeared. In: SCHOFIELD, John – BECK, Coleen M. – JOHNSON, William G. (eds.): *Matériel Culture. The Archaeology of the Twentieth Century Conflict*. Routledge, London 2012, s. 115–131; RANALLETI, Marion: When death is not the end. Towards a typology of treatment of corpses of 'disappeared detainees' in Argentina from 1975–1983. In: ANSTETT, Élisabeth – DREYFUS, Jean-Marc (eds.): *Destruction and Human Remains. Disposal and Concealment in Genocide and Mass Violence*. Manchester University Press, Manchester 2014, s. 146–179.
- 6 DZUIBAN, Zuzanna: Introduction, s. 14; STOVER, Eric – RYAN, Molly: Breaking bread with the dead. *Historical Archaeology*, 2001, Vol. 35, No. 1, s. 7–25.
- 7 K výzkumu hromadných hrobů v Bosně viz JUGO, Admir – WASTEL, Sari: Disassembling the pieces, reassembling the social: the forensic and political lives of secondary mass graves in Bosnia and Herzegovina. In: ANSTETT, Élisabeth – DREYFUS, Jean-Marc (eds.): *Human Remains and Identification. Mass Violence, Genocide and the 'Forensic Turn'*, s. 142–174; JUGO, Admir – WAGNER, Sara: Memory politics and forensic practices. In: DZUIBAN, Zuzanna (ed.): *Mapping the 'Forensic Turn'*, s. 195–214.
- 8 WEIZMAN, Eyal: Violence at the threshold of detectability. In: DZUIBAN, Zuzanna (ed.): *Mapping the 'Forensic Turn'*, s. 39–62.
- 9 ROSENBLATT, Adam: *Digging for the Disappeared. Forensic Science after Atrocity*. Stanford University Press, Stanford 2015, s. 12–16.

Památník Katyňského masakru v polských Katovicích (foto: Wikimedia Commons)

části střední a jihovýchodní Evropy Sovětským svazem a jím kontrolovanými komunistickými stranami na konci druhé světové války a po jejím skončení se represivní praktiky šířily v dalších zemích. Výsledkem stalinského teroru jsou tisíce neoznačených hrobů skrývajících ostatky obětí, které nebyly nikdy navraceny pozůstalým a jejichž potomci navíc o okolnostech smrti svých předků mnohdy dodnes postrádají informace.¹⁰

Počátky odhalování hmatatelných dokladů stalinského komunistického teroru jsou spojeny s exhumacemi jeho obětí. Prvním nechvalně známým pohřebišťem NKVD se stala

Katyň u Smolenska, která představuje jedno z míst, kde byla do hromadných hrobů vhozena těla tisíců důstojníků a dalších obětí masových poprav polské národnosti na jaře 1940. K odhalení hromadných hrobů došlo v březnu 1943. Následovala exhumace a vyšetřování organizované nacistickým Německem.¹¹ Zveřejněné výsledky ohledně pachatelů byly zpochybněny oficiálním stanoviskem sovětské vlády, označovaným dnes jako katyňská lež.¹² Až v březnu 1990 podnikla sovětská prokuratura v Charkově kroky k zahájení vyšetřování ohledně dalších hromadných hrobů spojených s popravami Poláků.

V dubnu téhož roku pak předal prezident SSSR Michail Gorbačov svému polskému protějšku Wojciechu Jaruzelskému první část kopií dokumentů ze sovětských archivů, potvrzujících odpovědnost SSSR za masové vraždění polských důstojníků.

V roce 1991 byly provedeny první exhumace v rámci vyšetřování Nejvyšší vojenskou prokuraturou SSSR za účasti polských prokurátorů a expertů. Dále výzkumy organizovala Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Rada na ochranu památky bojů a mučednictví) a v následujících více než dvou desetích let realizovali polští archeologové (výzkumy vedli Andrzej Nadolski, Marian Głosek, Andrzej Kola) ve spolupráci s antropology terénní výzkumy na pohřebištích v Bykivni, Charkově, Katyni a Miednoje. Pomocí nedestruktivních metod a sondáží se podařilo identifikovat místa uložení obětí, určit rozsah pohřebišť NKVD a prostřednictvím materiálních dokladů definitivně vyvrátit sovětskou katyňskou lež. Odkryvy poskytly obrovské množství osobních předmětů polské provenience, které v některých případech umožnily identifikaci obětí, a to v komparaci se seznamy válečných zajatců transportovaných z táborů na popraviště ze sovětských archivů. Na všech zkoumaných pohřebištích byly zbudovány památníky.¹³

- 10 Např. SNYDER, Timothy: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books, London 2010, s. 59–118; ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století - díl I. 1894–1939*. Argo, Praha 2014, s. 738–741, 798–812, 816–819, 871–879. Zde početná další literatura. K možnostem archeologického studia zločinů komunismu srov. VÁŘEKA, Pavel: *The Archaeology of Communism*. In: THEUNE, Claudia – HAUSMAIR, Barbara – SCHMID, Christina (eds.): *Das 19. und 20. Jahrhundert im Fokus der Historischen Archäologie. Beiträge zur Mittelalter- und Neuzeitarchäologie in Österreich, Beiheft 15*. Österreichische Gesellschaft für Mittelalter- und Neuzeitarchäologie, Wien 2024, s. 31–51; VÁŘEKA, Pavel – VÁŘEKOVÁ, Zdeňka: *Stan I perspektivy badań archeologicznych nad reżimem komunistycznym na terenie Czech*. In: ŁAWRYNOWICZ, Olgierd – ŻELAZKO, Joanna (eds.): *Archeologia totalitarizmu. Ślady represji 1939–1956*. IPN, Łódź 2015, s. 383–406.
- 11 *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund Urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgeben von Deutschen Informationsstelle*. Zentralverlag der NSDAP Franz Eher Nachfolger, Berlin 1943.
- 12 KALBARCZYK, Sławomir (ed.): *Zbrodnia Katyńska w kręgu prawdy i kłamstwa*. IPN, Warszawa 2010. Viz také HLAVÁČEK, Petr: „Z vděčnosti k Rusům?“ *Paměť a dějiny*, 2023, roč. 17, č. 4, s. 29–34 – viz https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2024/03/pad_2023_04_hlavacek-petr-totalitarismus.pdf (citováno k 16. 6. 2025).

Nejrozsáhlejší výzkum byl realizován 15 km severovýchodně od centra Kyjeva u vesnice Bykivňa.¹⁴ Nedaleko od hlavní silnice na Brovary zde NKVD v roce 1937 zřídila na lesní parcele tajné pohřebiště, kam byly až do roku 1941 ukládány do hromadných hrobů tisíce těl osob popravených v kyjevských věznicích. Na základě informací od místních obyvatel iniciovala první exhumace již v roce 1941 německá okupační správa. V poválečném období vedlo povědomí o pohřebišti k návštěvám místa pozůstalými, kteří zde zapalovali svíčky a kladli ikony. Na druhé straně ovšem docházelo k častému narušování a vykrádání hrobů za účelem získání zlatých plomb a dalších cenných předmětů. Vyšetřování KGB uskutečněné v roce 1971, jehož součástí byly i exhumace hrobů, bylo uzavřeno konstatováním, že se jedná o hroby obětí nacistické okupace.¹⁵

V letech 2001–2015 byl polskou výzkumnou expedicí prostřednictvím geofyzikálního průzkumu a odkryvů určen celý rozsah pohřebiště. Areál nepravidelného tvaru o ploše 5,3 ha lemoval dřevěný plot, z něhož se dochovaly jámy po sloupech. Podél jeho vnitřní strany obkružovala celou plochu cesta, s povrchem zpevněným šterkem, o šířce 2,5–3 m pro nákladní vozy, které přivázely těla popravených. V areálu byla i malá

Polský památník v Bykivni u Kyjeva (foto: Jakub Šafránek / ÚSTR)

budova sloužící jako strážnice pro příslušníky NKVD, kteří zajišťovali ostrahu tohoto místa. Archeologický výzkum doložil razantní terénní úpravy, které byly zřejmě provedeny začátkem 70. let v souvislosti s vyšetřováním KGB, jejichž cílem bylo zamaskovat hroby obětí stalinského teroru. Původní úroveň terénu, do které byly vyhloubeny hrobové jámy, zakryla mocná vrstva navenčeného písku, dosahující 1,2–2 m, překrytého rašelinou, do které byly vysázeny borovice. Celkem zde bylo odkryto 217 hromadných hrobů obsahujících od několika až do více než

50 jedinců, z nichž v počtu 70 byly uloženy ostatky popravených Poláků (celkem 1992 jedinců). Svědčily o tom nálezy uniforem a dalších předmětů. Hroby polských obětí zaujímaly asi třetinu celkové plochy a byly umístěny v centrální části pohřebního areálu. Podle antropologických rozborů se mezi nimi nacházelo i několik žen. Na lebkách jsou patrné jeden až tři vstřely, a to nejčastěji v týlní části. Při popravách se používaly náboje ráže 7,62 mm do revolverů Nagant nebo pistolí Tokarev.¹⁶ Celkem bylo v hrobech objeveno téměř pět a půl tisíce předmětů, nejčastěji se jedná

13 GŁOSEK, Marian: Práce sondażowe i badania archeologiczne w Katyniu. *Seszyty Katyńskie*, 1995, No. 5, s. 115–123; GŁOSEK, Marian (ed.): *Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995. Praca zbiorowa*. Duet, Łysomice 2003; GŁOSEK, Marian: Z problematyki badań cmentarzy polskich oficerów zamordowanych przez NKWD na terenie Rosji. In: KOLA, Andrzej – SZILING, Jan (eds.): *Charków – Katyń – Twer – Bykownia. W 70. rocznicę zbrodni katyńskiej. Zbiór studiów*. Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, Toruń 2011, Toruń 2011, s. 130–134; KOLA, Andrzej: *Archeologia Zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu NKWD w Charkowie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005; KOLA, Andrzej – GÓRA, Mieczysław: Archeologiczne badania grobów polskich ofiar na tajnych cmentarzyskach NKWD w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia). In: ŁAWRYNOWICZ, Olgierd – ŻELAZKO, Joanna (eds.): *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, s. 217–250.

14 K němu viz text Radomyra Mokryka „Kdyby jenom ty borovice mohly mluvit!” v tomto čísle revue *Paměť a dějiny*.

15 BERKHOFF, Karel C.: Bykivnia: how grave robbers, activists, and foreigners ended official silence about Stalin's mass graves near Kiev. In: ANSTETT, Elisabeth – DREYFUS, Jean-Marc (eds.): *Human Remains and Identification. Mass Violence, Genocide and 'Forensic Turn'*. Manchester University Press, Manchester 2015, s. 59–82, konkrétně na s. 6068.

16 KOLA, Andrzej: Práce archeologiczno-ekshumacyjne na cmentarzu ofiar NKWD w Kijowie-Kykowni. In: KOLA, Andrzej – SZILING, Jan (eds.): *Charków – Katyń – Twer – Bykownia*, s. 135–182; KOLA, Andrzej – GÓRA, Mieczysław: Archeologiczne badania grobów polskich ofiar na tajnych cmentarzyskach NKWD w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia), s. 217–250.

o části uniformem a vojenských bot. Dále jsou zastoupeny hygienické potřeby jako hřebeny, kartáčky na zuby, schránky na mýdlo, zrcátka, dále brýle a jejich pouzdra, hrnky, vojenské jídelní misky, příbory, kapesní nože, kuřácké potřeby, peněženky, tašky, množství polských mincí (nejmladší emise z roku 1939), katolické křížky a medailonky, růžence a ve dvou případech se podařilo nalézt zlaté snubní prsteny s vygravírovaným datem. Na devíti předmětech byla vyryta jména, která korelují se seznamy popravených.¹⁷

Jen o měsíc později než v Katyni byly nacistickými okupanty zahájeny rozsáhlé exhumace obětí stalinického teroru z řad občanů SSSR v ukrajinské Vinici (květen 1943). Na třech místech města se na základě informací od místních obyvatel podařilo identifikovat pohřebiště obětí popravených od konce 30. let. Tým vedený prof. Gerhardem Schraderem z Univerzity v Halle odkryl ostatky téměř devíti a půl tisíce jedinců. V naprosté většině případů byly na lebkách v týlní oblasti zaznamenány vstřely po jednom až třech projektilích ráže 7,62 mm. Byly ale doloženy také případy ubití tupým předmětem. Kromě mužů byla exhumována i těla žen. Zpráva vydaná vydavatelstvím NSDAP byla využita nacistickou propagandou.¹⁸

Další odhalování hrobů obětí stalinického teroru bylo v Rusku možné

uskutečnit až v době perestrojky. Na mnoha místech upozorňovali pamětníci na tajná pohřebiště NKVD, kde se měly nacházet tisíce těl. Od roku 1989 docházelo k exhumacím, které někde zašitily místní úřady, převážně však byly realizovány občanskými sdruženími. Mimořádně významnou úlohu hrálo při pátrání po hrobech sdružení Memorial. Prohlášení koordinátora exhumací masových hrobů Olega Golovanova o SSSR, že „*tato země je postavena na kostech*“,¹⁹ plně vystihuje děsivá zjištění, která poskytly objevy např. v Čeljabinsku, Horno-Altajsku, Chabarovsku, Jaroslavl, Kolymě, Kursku, Luhansku, Minsku, Moskvě, Novgorodě, Petrohradě, Tomsku, Tule, Vladivostoku, Vorkutě nebo Voroněži.²⁰

V baltských státech, které s rozpadem SSSR získaly nezávislost, se první objevy hrobů obětí sovětského teroru uskutečnily v 90. letech

Příkladem jsou výsledky objevu tajného hřbitova v Dubovce u Voroněže, kde bylo v letech 1989–2013 odhaleno na ploše 6 km² celkem 62 hrobových jam a z nich exhumovány ostatky minimálně 2 890 obětí, které byly následně pohřbeny v areálu nově zřízeného památníku. Oběti byly zastřeleny projektily ráže 7,62 mm

převážně do týla. V hrobech se kromě zbytků jejich oblečení nacházely i pánské a dámské boty, gumové návleky – galoše a dále předměty osobní potřeby, které si zatčení vzali do věznice, jako kartáčky na zuby, pouzdra na mýdlo, hřebeny, lžice, hrnky, pravoslavné křížky, mince, cigaretové špičky a dýmky. Ve dvou případech se do výplně hrobů dostaly dokumenty NKVD, na jejichž základě bylo možno zjistit jména 47 popravených a identifikovat ostatky duchovního I. A. Kuchovského.²¹

V baltských státech, které s rozpadem Sovětského svazu získaly nezávislost, se první objevy hrobů obětí sovětského teroru uskutečnily v 90. letech. V litevském Vilniusu byl v parku u zámku Tuskulėnai realizován forenzní archeologický a antropologický výzkum v letech 1994–1995 a 2003. Celkem se podařilo odhalit hromadné hroby ukrývající 724 jedinců, jejichž kosterní pozůstatky byly následně analyzovány (720 mužů a 4 žen ve věku 19–66 let) a z nichž 45 se podařilo identifikovat. V jámách, jejichž hloubka dosahovala až 4 m, byly jednotlivé vrstvy těl odděleny dehtovým papírem a polity žiravinou. Oběti byly převážně popraveny střelbou z blízkosti do zadní části hlavy (obvykle jeden až tři, ojediněle až šest vstřelů v lebec). Zjištěny byly však také otřesné doklady ubíjení tupými předměty, prorážení lebek

17 SEMIŇSKA, Dominika: Przedmioty wydobyte z grobów polskich podczas prac ekshumacyjnych prowadzonych na cmentarzu ofiar NKWD w Bykowni pod Kijowem w latach 2001, 2006–2007. In: KOLA, Andrzej – SZILING, Jan (eds.): *Charków – Katyń – Twer – Bykownia*, s. 213–224.

18 PAPERNO, Irina: Exhuming the bodies of Soviet terror. *Representations*, 2001, Vol. 75, No. 1, s. 89–118, konkrétně na s. 91–97.

19 Bones of Stalin's victims are tumbling out of soviet closets. Group exposes mass graves to exonerate the dead. *Deseret News*, 15. 9. 1989 – viz <https://www.deseret.com/1989/9/15/18823948/bones-of-stalin-s-victims-are-tumbling-out-of-soviet-closets-br-group-exposes-mass-graves-to-exonera/> (citováno k 25. 5. 2025).

20 PAPERNO, Irina: Exhuming the bodies of Soviet terror, s. 89–90.

21 BITIUTSKII, Vjacheslav: State secrets and concealed bodies: exhumations of Soviet-era victims in contemporary Russia. In: ANSTETT, Elisabeth – DREYFUS, Jean-Marc (eds.): *Human Remains and Identification. Mass Violence, Genocide and the 'Forensic Turn'*, s. 98–115; LÓUGAS, Vello: The archaeology of terror. Archaeological excavations of mass-murder sites in the Soviet Union. *Fennoscandia archaeologica*, 1991, Vol. 8, s. 77–84, konkrétně na s. 79–80 – viz chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.sarks.fi/fa/PDF/FA8_77.pdf (citováno k 25. 5. 2025).

hrotem čtverhranného průřezu a doklady řezání a sekání do hlavy (234 případů!). Jen ojediněle byly nalezeny části oděvů (kusy textilií, knoflíky) a osobní předměty (brýle, tužky, medailonky).²² Jako za jeden z nejvýznamnějších archeologických objevů je v Litvě v nedávné době považován nález ostatků Adolfase Ramanauskase, krycí jméno „Vana-gas“ (1918–1957), vrchního velitele ozbrojených sil protikomunistického odboje, který byl v roce 1956 zatčen, mučen a v roce 1957 popraven. Jeho tělo bylo identifikováno pomocí analýzy DNA a průmětu dochovaných fotografií na lebku, a to mezi kosterními pozůstatky 16 zastřelených příslušníků odboje na Hřbitově sirotků (Našlaičių kapinės) ve Vilniusu. Také v tomto případě byly ostatky popravených polity žiravinou.²³ V roce 1990 se podařilo nalézt kosterní pozůstatky předválečného prezidenta Estonska Konstantina Pätsse (1874–1956), který byl zatčen NKVD v roce 1940. Archeologický výzkum odhalil jeho hrob v areálu psychoneurologické kliniky v Bruševu u Tveru (dříve Kalinin).²⁴

V POLSKU A ČESKU

V Polsku měly velký význam pro další hledání hrobů obětí komunismu první takto zaměřené archeologické výzkumy realizované po roce 2010. Ve Vratislavi se výzkum zaměřil na tajné pohřebiště v Osobowické ulici, kde byli v letech 1945–1956 pohřbíváni vězni popravení zastřelením nebo pověšením v nedaleké

Během archeologického výzkumu na Osobowickém hřbitově ve Vratislavi byly v roce 2011 objeveny ostatky tří stovek osob. Byl mezi nimi například i poručík odbojové skupiny WiN (Wolność i Niezawisłość) Roman Szczur, popravený polským komunistickým režimem v roce 1950. (foto: Paweł Konczewski / Paweł Zawadski)

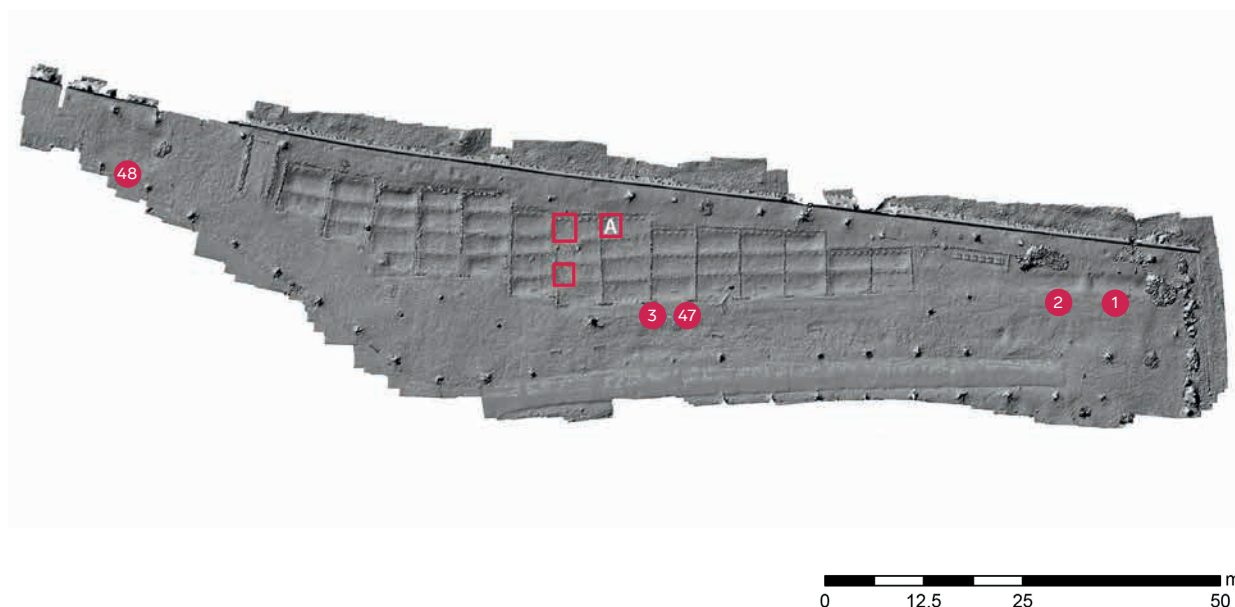
věznici v Kleczkowské ulici. Byly zde ovšem ukládány také ostatky vězňů, kteří zemřeli na nemoci, a to včetně dětí narozených v detenci. Výzkum Krzysztofa Szwagrzyka

a Pawła Konczewského byl realizován v letech 2011–2012. Geofyzikální průzkum odhalil 120 hrobových jam, v nichž byly při odkryvu nalezeny ostatky okolo 300 jedinců.

22 JANAUSKAS, Rimautas – BARKUS, Arūnas – URBANAVIČIUS, Vytautas – GARMUS, Antanas: Forensic archaeology in Lithuania: the Tuskulėnai mass grave. *Acta medicae lituanica*, 2005, Vol. 2, No. 1, s. 70–74. O místě i památníku, který zde vznikl, se čtenář více dozví v článku Petra Blažka „Park míru Tuskulėnai ve Vilniusu“ v tomto čísle časopisu *Paměť a dějiny*.

23 PETRAUSKAS, Gediminas – PETRAUSKINĖ, Aistė: Archaeology of the Lithuanian Partisan War: Case of the Partisan Bunker in Daugeliškiai Forest. In: SYMONDS, James – VAREKA, Pavel (eds.): *Archaeologies of Totalitarianism, Authoritarianism, and Repression: Dark Modernities*. Palgrave Macmillan, London – New York 2020, s. 149–170.

24 LŪGAS, Vello: The archaeology of terror. Archaeological excavations of mass-murder sites in the Soviet Union, s. 80–84.

Trojrozměrný model reliéfu předmětné části Ďáblického hřbitova. 1–2: obdélné prohlubně indikující pravděpodobně prosedající výplně hrobů nejasného stáří; 3–47: povrchové patrné reliktů hromadných hrobů zřejmě z poválečného období; 48: rozsáhlý konkávní objekt nejasného původu a stáří. Červená linie: archeologické sondy z roku 2015 (výzkum Jana Havrdy, NPU). A – sonda 3 (šachta XVI), kde byly nalezeny ostatky P. Josefa Toufara. (repro: Klára Hanáková, Tomáš Kroupa a Pavel Vařeka / ZČU)

Ve 39 případech byly na kostrách zjištěny střelné rány (ráže 7,62 mm), a to převážně v lebce, ale také v oblasti hrudníku a na končetinách. Popravení měli svázané ruce a byli pohřbeni nejčastěji jen ve spodním prádle. Nejméně v jednom případě bylo prokázáno, že odsouzený musel při popravě klečet a byl zastřelen dvěma ranami do týla. Pomocí analýzy DNA se podařilo identifikovat ostatky poručíka Mieczysława Bujaka.

Popravení měli svázané ruce a byli pohřbeni nejčastěji jen ve spodním prádle. Nejméně v jednom případě bylo prokázáno, že odsouzený musel při popravě klečet

Ve Varšavě byl v letech 2012–2013 zkoumán vojenský hřbitov Powązki, kde byla v letech 1945–1955 tajně ukládána těla popravených příslušníků protikomunistického odboje. Geofyzikální průzkum odhalil hrobové jámy na ploše o rozloze cca 700 m² v odlehlé části hřbitovního areálu, kde byly zakopávány také lidské orgány z varšavských nemocnic a pohřbívání němečtí vojáci padlí během Varšavského povstání, jejichž ostatky byly odkryty při stavebních pracích ve městě. Celkem zde byly nalezeny kosterní pozůstatky 194 jedinců (kromě mužů pravděpodobně i dvě ženy). Oběti byly popraveny střelami do hlavy náboji obvyklé ráže 7,62 mm. Jejich těla byla vyhazována do hromadných hrobů tak, že často spočinula obličejem směrem

dolů nebo na boku s pokrčenýma nohama a rukama. Převážně na sobě zavraždění měli vojenské uniformy, boty a nalezeno bylo jen několik osobních předmětů jako hřebeny, pouzdro na brýle, kartáčky na zuby, pár medailonků a křížků. Několik jedinců se podařilo identifikovat.

Na základě získaných zkušeností zahájil v roce 2011 Ústav národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) program pátrání po obětech komunismu (Poszukiwanie nieznaných miejsc pochówku ofiar terroru komunistycznego 1944–1956), realizovaný Úřadem pro vyhledávání a identifikaci (Biuro Poszukiwań i Identyfikacji) pod vedením Krzysztofa Szwaagrzyka, jehož archeologické oddělení (Wydział Archeologii) realizuje od té doby rozsáhlé výzkumy.²⁵

²⁵ SZWAGRZYK, Krzysztof: Poszukiwania nieznaných miejsc pochówku ofiar Terroru komunistycznego 1944–1956. Projekt badawczy IPN. In: ŁAWRYNOWICZ, Olgierd – ŻELAZKO, Joanna (eds.): *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, s. 329–348.

Následovalo vytvoření databáze DNA obětí totalit, do které jsou ukládány jak genetické kódy odebrané z exhumovaných jedinců, tak i genom potomků rodin, které ztratily a hledají své blízké.²⁶

První archeologická sondáž v České republice zaměřená na nalezení hrobu oběti komunismu se uskutečnila v roce 2010 na Strašnickém hřbitově v Praze. Václav Moucha z Archeologického ústavu Akademie věd České republiky (AV ČR) se pokusil nalézt urnu s ostatky JUDr. Milady Horákové, ovšem neúspěšně.²⁷ V roce 2014 realizoval tým pod vedením Jana Havrdy z Národního památkového ústavu (NPÚ) průkopnický projekt na Ďáblickém hřbitově v Praze, v jehož rámci se podařilo identifikovat ostatky Pátera Josefa Toufara.²⁸

Význam tohoto příkladně provedeného terénního výzkumu dalece přesahuje český kontext. Následný zjišťovací odkryv cílcí na lokalizaci hrobu s ostatky Zdeny Mašínové na stejné lokalitě neuspěl.²⁹ V souvislosti s prací Komise pro otázky masových hrobů Ďáblického hřbitova při Úřadu vlády ČR provedla Katedra archeologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni detailní zaměření a trojrozměrný model reliéfu Čestného pohřebiště III. odboje na Ďáblickém hřbitově s povrchově

patrnými relikty šachtových hrobů. V roce 2024 se podařilo týmu pod vedením Jana Maříka z Archeologického ústavu AV ČR zjistit uložení spálených kosterních pozůstatků pod dnešním povrchem dvora Pankrácké věznice, kde měly být až do roku 1960 uschovány urny s ostatky popravených politických vězňů. Je pravděpodobné, že po nařízení urny zlikvidovat byl popel vysypán přímo na místě.³⁰

ZÁVĚR

Masové násilí a represe komunistické a nacistické totality nezvratně poznamenaly část střední a východní Evropy, která je oprávněně označována jako „kontaminierte Landschaften“³¹ nebo „bloodlands“.³² Vraždění obyvatel podle třídního, rasového, etnického nebo náboženského klíče, vycházející z nenávisných ideologií, po sobě zanechalo nesmazatelné materiální stopy v podobě tisíců bezejmenných hrobů. Archeologické terénní metody umožňují jejich nalezení a ve spolupráci s antropologií a dalšími obory je možno zločiny totalitních režimů detailně analyzovat, výsledky interpretovat a zveřejnit. Odhalení otřesných skutečností, které se pachatelé snažili zakrýt, je jedním ze způsobů, jak obětem vrátit důstojnost. Dnešní rozvoj forenzní genetiky otevírá

navíc velké možnosti pro identifikaci obětí komunistické totality a poskytuje jejich potomkům naději, že se podaří objevit tělesné ostatky násilně zmizelých rodinných příslušníků. Právo pozůstalých znát osudy svých blízkých a místa uložení jejich ostatků se řadí k základním lidským právům. Zrůdnost totalitních režimů se projevuje také v tom, že toto právo svým občanům odpírají. Studium hmotných dokladů zločinů komunistických režimů ovšem také doplňuje mozaiku historického poznání naší nedávné minulosti, vycházející dosud především z archivních pramenů a svědectví pamětníků.³³

PAVEL VAŘEKA (1967) absolvoval Filozofickou fakultu UK v Praze, obor archeologie, který studoval také na Humboldt Universität a Oxford University.

Pracoval v Archeologickém ústavu AV ČR Praha a dlouhodobě působí na katedře archeologie FF ZČU v Plzni. Přednášel i na dalších domácích a zahraničních univerzitách, vedl výzkumné expedice na Kavkaze a v posledních letech ve Ferganě ve Střední Asii. Zabývá se archeologií středověku, novověku a od roku 2010 rozvíjí archeologii 20. století, zejména archeologii nacistické a komunistické totality. V současnosti realizuje výzkumy v Kyrgyzstánu a Kazachstánu. Je autorem, spoluautorem a editorem 150 publikací.

26 OSOWSKI, Andrzej – KUŚ, Marta – KUPIEC, Tomasz – BYKOWSKA, Milena – ZIELIŃSKA, Gala – JASIŃSKI, Marek E. – MARCH, Arcely L.: The Polish genetic database of victims of totalitarianism. *Forensic Science International*, 2016, Vol. 258, s. 41–49. K výzkumu v Polsku obecně viz text Tomasz Borkowského „Archeologie ve službách polského IPN“, v tomto čísle revue *Paměť a dějiny*.

27 MOUCHA, Václav: Zpráva o pokusu identifikovat urnu s ostatky JUDr. Milady Horákové. Nepublikovaná nálezořá zpráva uložená v Archeologickém ústavu AV ČR Praha, 2011.

28 Viz článek Jana Havrdy „Exhumace Josefa Toufara a hledání ostatků Zdeny Mašínové“ v tomto čísle *Paměti a dějin*.

29 HAVRDA, Jan – FLEK, František: Nálezová zpráva o zjišťovacím archeologickém výzkumu NPÚ ÚOP v Praze, č. 2020/23. Praha 8 – Střížkov, Ďáblická ppč. 576/1. Ďáblický hřbitov – zjišťovací sonda na tzv. dětském hřbitově. Nepublikovaná zpráva uložená v Archeologickém ústavu AV ČR Praha, 2011.

30 Sdělení Jana Maříka autorovi z 30. 5. 2025.

31 POLLACK, Martin: *Kontaminierte Landschaften*. Residenz-Verlag, St. Pölten – Salzburg – Wien 2014.

32 SNYDER, Timothy: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*.

33 Článek vznikl v rámci projektu OP JAK Zdivočelá země: archeologický a transdisciplinární výzkum resiličních strategií ve 20. století, reg. č. CZ.02.01.01/00/23_025/0008705 podporovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy a spolufinancovaného Evropskou unií